

TÜRK HÜMANİZMASINDAN MERTEBELER DEVLETİNE: HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN *HÂKİMİYET*'İ

Metin ÖZKAN¹

Öz

Bu çalışma, Hilmi Ziya Ülken'in devlet tahayyülüne odaklanıyor. Mertebeler devleti kavramsallaştırmasıyla sunduğu devlet modeli, kendi ifadesiyle ütopyik bir niteliğe sahip değildir. Siyaset teorisinde karşılaşıldığı haliyle değişen, dönüşen ve hatta gelişen devlet realitesine dair gelecek tasavvurudur. Bu noktada çalışmanın iddiası, Ülken'in yeni hâkimiyet biçimi olarak öngördüğü mertebeler devleti modeline hümanizm düşüncesinin kaynaklık ettiği yönünde olacak. Çalışma kapsamında, Türk millî kimliğinin içeriğini belirleme konusuna odaklanan siyasal-entelektüel açılımlar karşısında hümanizma arayışına eğilerek bu hümanist perspektif ile Ülken'in devlet tahayyülü arasındaki bağıntı argümante ediliyor. Böylelikle Türk düşünürün evrensel hümanist değerleri tek-dünya medeniyetinin gelişim çizgisinde yorumladığı ve gelecekteki hâkimiyet biçimi olan mertebeler devleti modelini de aynı hümanist değerlere dayandırdığı görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Ziya Ülken, Türk Hümanizması, Türk Rönesansı, Mertebeler Devleti, Hâkimiyet

Jel Kodları: H80, H89

FROM TURKISH HUMANISM TO THE STATE OF RANKS: HILMI ZIYA ULKEN'S *SOVEREIGNTY*

Abstract

This study focuses on Hilmi Ziya Ülken's idea of the state. According to his own words, the state model he presented with his conceptualization of the state of the ranks is not utopian in character. It is a future vision of the changing, transforming and ever-evolving state reality as encountered in political theory. Within the scope of the study, this paper puts forward the relationship between this humanist perspective and Ülken's idea of the state by focusing on the search for humanism against the political-intellectual expansions that focus on determining the content of the Turkish national identity. It will be seen that the Turkish thinker evaluates the universal humanistic values in the line of development of the One World Civilization and bases the model of the state of rank, which is the future form of rule, on the same humanistic values.

Keywords: Hilmi Ziya Ülken, Turkish Humanism, Turkish Renaissance, State of Ranks, Sovereignty.

Jel Kodları: H80, H89

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, metin.ozkan@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6562-1981>

GİRİŞ

Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* isimli eserinin başlangıcında, Türkçe literatüre yaptığı katkı hasebiyle Hilmi Ziya Ülken'e teşekkür eder (2015, s. 7). Türk düşünce tarihine odaklanan araştırmacıların ilk elde hissedeceği bu teşekkür, Hilmi Ziya'nın döneme ilişkin tartışmalara teorik temel teşkil eden kaynaklara *hâkimiyeti* olarak da okunabilir. Nitekim Türkiye'de cumhuriyetin kurumsallaşma dönemindeki felsefe ve düşünce tarihi çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda akla gelen ilk isimlerden biri şüphesiz Ülken olacaktır. Hilmi Ziya Ülken'in akademik kimliğini inşa ettiği yıllar, birtakım özel koşulları bünyesinde barındırır. Dönemin kendine has ruhu Ülken'e ülke ve toplum sorunları karşısında bir duyarlılık geliştirmesi ve sorumluluk hissetmesi gibi özellikler kazandırır. Henüz lise çağında iken üzerinde çalışmaya başladığı Anadolu ile sınırlı milliyetçilik perspektifi bu özelliklerin ilk entelektüel çıktısı olarak değerlendirilebilir. Daha sonraları genç Cumhuriyet'in "inşa" sürecine düşünsel anlamda katkı sunma arzusu, dönemin buhranları olarak görülen kimlik ve modernleşme/batılılaşma pratiklerine ilişkin görüşlerine kaynaklık edecektir.

Entelektüel anlamda kendini daima yenilediği görülen Ülken, "fikrî dönüşleri"ni de sahiplenir. Düşünsel/teorik bir çizgiyi hem savunurken hem de eleştirirken basitliğe düşmemesi ayrıca dikkate değerdir. Sosyal bilimlerin farklı konularında Ülken imzasını taşıyan metinler, Türk düşünce hayatının yarım yüzyılı aşkın bir dönemini takip etme imkânı sunar. Özellikle 1940'lı yılların öncesi ve sonrası kaleme aldığı aynı konudaki eserler arasında izi sürülebilen düşünsel farklılıklar bu açıdan dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Türkiye'de 1930'lu ve hatta 1940'lı yıllar hem siyasal hem de entelektüel düzlemde yeni bir kimlik arayışına sahne olur. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde Cumhuriyetin kurucu kadrosu, öncellerinden âdeta bir proje devralır. Bu proje "eski"nin olgunlaşma fırsatı bulamamış çok-kültürlü, kozmopolit toplum yapısı içinden çıkan nüfusu "batılı" bir kimlik etrafında birleştirmek üzerine kuruludur. Zira 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başı itibariyle çok geniş bir coğrafyanın birbirinden farklı kimliklerini ortak/sabit kimlik etrafında bir araya getirme teşebbüsleri başarısızlığa uğrar. Devralınan projeyi "muasır medeniyetler seviyesi"ne taşıma parolasıyla resmî ideoloji, sosyo-kültürel ve siyasal alanlarda gerçekleştirdiği reformist uygulamaların yanında millî kimliği de tek-tipleştirmeye yönelik bir arayış içerisindedir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında, kimlik projesi bağlamında teorik ve pratik teşebbüslerin hedefi olan bir kitleyi "ulus" haline getirmek kurucu kadroların öncelikli amaçlarından biridir.

Cumhuriyet modernleşmesi siyasal bağlamda yeni bir zihniyet öngörüsü ortaya çıkarırken uygulamaya konulan siyasal edimlerin toplumda karşılık bulması için entelektüel bir çabayı da gerektirir. Açıktır ki modernleşme hareketlerinin sacayaklarından biri kültürel faaliyetlerdir. Gerçekleştirilen reformların sürekliliğini sağlamak ise bu reformların kültürel olarak toplumsal hayatta var kılınmasıyla

yakından ilişkilidir. Nitekim kurucu kadrolar kadar dönemin aydınları da reformları entelektüel düzlemde rasyonalize etmeye çabalarlar. Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerindeki süreklilik-kopuş tartışmalarına rağmen *Cumhuriyet*'in bir yaratım ve/veya inşa sürecini bünyesinde barındırdığı ifade edilebilir. Bu bağlamda Tanzimat'tan itibaren Batı'ya yönelen ancak Doğu'ya çekilen, modern olmaya meyleden ve fakat muhafazakâr reflekslerinden vazgeç(e)meyen bir ulusun kimliğini tayin etmek zor görünebilir. Buna karşılık ulusun üzerinde yaşadığı “mekân” olarak vatanın kimliğini tayin etmek, toplumu “kazanmak” adına daha işlevsel kapılar aralar. Aslında Batılı-Doğulu ayırımına alternatif bir kimlik yaklaşımı sunmak amacıyla geliştirilen ve “Türk Hümanizmi” ya da “Türk Rönesansı” olarak kavramsallaştırılan düşünsel çizgi de böyle bir entelektüel arayışın sonucudur.

Türkiye’de öncelikle edebiyat çevrelerinde beliren daha sonra siyasal bir perspektif kazandığı görülen rönesans ve hümanizm² arayışının teorik gelişim çizgisi üzerinde Hilmi Ziya Ülken’in önemli katkısı bulunur. Cumhuriyetin ilanını takip eden dönemde yaptığı çalışmalara bakıldığında, “hümanist rönesans” düşüncesinin, eserlerini bütünlük içerisinde analiz etmeye izin veren bir süreklilik ihtiva ettiği de görülür. “Türk Hümanizması/Rönesansı” arayışına yönelik hareketin kaynaklarına inmek istendiğinde Ülken’in konu özelindeki ağırlığı hemen hissedilecektir. Gerçekten de hümanizm/rönesans yorumu dönemin buhranlarının ötesinde bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Bu anlam, “yangında ilk kurtarılacaklar” diyerek gösterdiği bir çantanın içinde yayınlanmayı kırk yıldan fazla bir süre bekleyen *Hâkimiyet* isimli eserinde açığa çıkar. Çalışmada, metin merkezli söylem analizi³ metodu kullanılarak Hilmi Ziya Ülken’in hümanizma/rönesans arayışının, devlet tasavvuruna teorik bir bağlam kazandırma amacından kaynaklandığı ve bir dünya devleti tahayyülü olarak “mertebeler devleti” ile sonuçlandığı argümanı tartışılacaktır.

Hilmi Ziya Ülken’in hümanizma ve rönesans düşünsel çizgisini ele alış biçimi özellikle erken Cumhuriyet dönemindeki kimlik ve modernleşme/batılılaşma politikalarına yönelik geliştirdiği anlayış çerçevesinde anlam kazanır. Bu noktada bir “arayış” içerisinde olduğu görülen Ülken’in hayatına dair biyografik notlar kimlik ve medeniyet düşüncesi ekseninde geliştirdiği devlet tasavvurunu analiz etmek için dikkate değerdir.

² Avrupa kökenli bir kavram olan hümanizmin “insanlık değerleri” ile ilişkilendirilmesi 15. yüzyıldan itibaren belirginleşir (Zekiyan, 2005, s. 15). Tarihsel süreçte modern yaşam felsefesinin temelini oluşturan hümanist akım yeni bir medeniyet formunun doğuşuna (Rönesans) işaret eder. Nauert’in ifadesiyle “bu anlayışa göre yetişenler” feodal Avrupa’nın sosyo-ekonomik sınırlarını aşarak devlet tahayyülünü yeni bir forma ulaştırırlar (2011, s. 2). Tam bu noktada, çalışmanın da konusunu oluşturan, hümanizma/rönesans arayışı ile modern devlet arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmaktadır.

³ Metin merkezli söylem analizi’nin kurucusu olarak kabul edilen Norman Fairclough’a göre söylem, toplumsal pratikler içerisinde anlam kazanır. Dolayısıyla söylemin hegomonik süreçler içerisindeki ideolojik etkilerini incelemek önemlidir (1992, s. 4). Yöntem çerçevesinde çalışmada, Türkiye’de hümanizm/rönesans arayışını ortaya çıkaran “milli kimlik” söylemi, Hilmi Ziya Ülken’in düşünsel çizgisinde incelenecek ve O’nun devlet teorisiyle ilişkilendirilecektir.

“ARAYIŞ İNSANI” HİLMİ ZİYA ÜLKEN: YAŞAM VE DÜŞÜNCE SERÜVENİ

Hilmi Ziya Ülken felsefeden mantığa, sosyolojiden psikolojiye, İslam felsefesinden Türk-İslam düşüncesine, bilim felsefesinden eğitim felsefesine kadar çok geniş bir yelpazede ufuk açıcı eserler kaleme alan, bu eserleriyle de erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen akademik çalışmalara kaynaklık eden bilim insanları arasında sayılır. Entelektüel anlamdaki verimliliği ile dönemin düşünce hayatına olan etkisinde şüphesiz gerek anne gerekse baba tarafından bilime değer veren bir aileden gelmesinin önemli payı bulunur.

Ülken, kimya ihtisasını İngiltere’de tamamlayan Dr. Mehmet Ziya Efendi ile Kazan’ın tanınmış ailelerinden Müşfike Hanımın oğlu olarak 3 Ekim 1901 tarihinde İstanbul’da dünyaya gelir. İlköğrenimini Tefeyyüz Mektebi’nde, ortaokul ve lise öğrenimini İstanbul Sultanisi’nde (İstanbul Erkek Lisesi) tamamlar. 1918-1921 yılları arasında Mülkiye’de eğitim alır ve mezun olduktan sonra Darülfünun’da coğrafya asistanlığı için açılan sınavı kazanarak görevine başlar. Asistanlığı döneminde felsefe tarihi, ahlâk ve sosyoloji gibi alanlara ilgisi hasebiyle felsefe bölümüne kayıt yaptırır ve 1924 yılında bölümden mezun olur. 1925 yılında Hatice Zühtü Hanım ile evlenir ve Ülken ailesinin Gülseren ismini verdikleri kızları 1928 yılında dünyaya gelir (Ergüç, 2019, s. 97-98).

1926-1933 yılları arasında çeşitli okul ve liselerde felsefe, tarih, coğrafya, psikoloji ve sosyoloji öğretmenliği yapan Ülken, bu süreçte, 1930’lu yılların düşünsel iklimine egemen olan ve Türk kültürüne ilişkin temellerin araştırılması bağlamına oturan Türk Tarih Tezi’nin etkisiyle *Umumi İctimaiyat ve Türk Tefekkürü Tarihi* isimli kitaplarını yayına hazırlar. Bu eserleri inceleyen Atatürk tarafından Ankara’ya davet edilir ve araştırmalarını derinleştirmesi için 3 aylık bir süreyle Almanya’daki Berlin Devlet Kütüphanesi’ne gönderilir (Kaynardağ, 2002, s. 9). Türkiye’ye dönüşüyle birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerine “yeni yüzyüle” başlayan İstanbul Üniversitesi’nin Edebiyat Fakültesi’ne doçent olarak atanır. 1941 yılında profesör, 1957 yılında da ordinaryüs profesör unvanlarını alan Hilmi Ziya Ülken’in ismi 27 Mayıs darbesinin akabinde ilan edilen “147’likler” listesine eklenir ve Milli Birlik Komitesi tarafından çıkartılan bir kanunla kadrosu Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne nakledilir. 1973 yılına kadar Ankara Üniversitesi’ndeki görevini sürdüren ve entelektüel birikimiyle birçok farklı alanda kitaplar/makaleler yazıp dergiler çıkartan Ülken, 5 Haziran 1974 tarihinde İstanbul’da hayata veda eder (Artunkal, 1979, s. 4-6).

Hayatına dair biyografik notların gösterdiği üzere Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı İmparatorluğu’nun henüz varlığını sürdürdüğü bir dönemde doğmuş ve II. Abdülhamid’in tahttan indirilişi, 31 Mart Vak’ası, II. Meşrutiyet’in ilanı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi Osmanlı İmparatorluğu’na etkileri silinemeyecek gelişmelerin yaşandığı süreçte gençlik yıllarını geçirmiştir. Dolayısıyla İmparatorluğun

tasfiyesi ile yeni Cumhuriyetin kuruluş dönemlerine şahitlik edecektir. Bu gelişmeler erken yaşta olgunlaşmasına ve bakışlarını ülkesi ile dünyadaki gelişmelerin seyrine çevirmesine neden olur (Bulut, 2002, s. 13). Ülken'in ilk gençlik yılları, Osmanlı'nın imparatorluk vasıflarını kaybettiği döneme rastlar. Bu nedenle Ülken'in kuşağı, kendinden önceki kuşağın karamsarlığını paylaşmayacaktır. Örneğin Prens Sabahattin, Yahya Kemal ve Ziya Gökalp'in içerisinde bulunduğu kuşak, Osmanlı'nın “çöküşüne” şahit olduğundan ortak bir kaygıları bulunur: “Devleti kurtarmak.” Ülken ve Ülken'in kuşağı için konuşmak gerekirse; onlar için kurtarılmayı bekleyen bir devlet, halk veya vatan söz konusu değildir. Bu noktada beliren ortak ülkü ise *Cumhuriyet*'in sürekliliğini sağlamak ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşmanın yöntemlerini aramaktır (Vergili, 2006, s. 24). Aslında *Anadoluculuk* akımı da böyle bir yöntem arayışının sonucu olarak belirecektir.

İlk görünümü itibariyle “kültür hareketi” niteliği taşıyan *Anadoluculuk*, II. Meşrutiyet döneminde geliştirilen İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık akımlarına bir tepki olarak ortaya çıkar. Ancak yeni Cumhuriyetin siyasal ufkunu belirleme konusunda teorik-pratik bağlamda yetersiz kalır. Bu süreçte Anadolu topraklarını merkeze alan bir kimlik edinme sürecini temsil eden *Anadoluculuk*, kendi başına bir program ortaya koyamayacağı gibi siyasal eğilim görünümü de kazanamayacaktır (Alver, 2001, s. 133). Buna karşılık *Anadoluculuk* akımının teorik çerçevesine kavuşması konusunda Hilmi Ziya'nın henüz Mülkiye'de öğrenci iken yazmış olduğu *Anadolu'nun Yeni Vazifeleri* isimli kitapçığı dikkate değerdir. Henri Lichtenberger'nin *Richard Wagner, Poete et Penseur* isimli eserinden etkilendiği çalışmasında, Anadolu'yu Türk kültürünün gerçek kaynağı olarak göstererek “macera” olarak değerlendirdiği *Turancılık* akımı karşısında Anadolu ile “sınırlı” bir milliyetçilik anlayışı geliştirir. “Türk kültürünün kaynağı Anadolu'dur” tezini ileri sürerek millî kültür tarihinin oluşumu ve gelişimi konularına farklı bir bakış açısı kazandırır (Ertürk, 2002, s. 29-32).

Hilmi Ziya Ülken, genç yaşlarından itibaren yakın çevresinde gerçekleşen entelektüel toplantıların daimî üyelerinden biridir. Düşüncelerini paylaştığı bu toplantıların ilerleyen yıllarda kaleme alacağı çalışmalara kaynaklık ettiği ifade edilebilir. Zira kendisinin “memleketçilik” ifadesini kullanmayı tercih ettiği *Anadoluculuk* düşüncesinin toplantılarda karşılık bulması akabinde arkadaşı Reşat Kayı ile birlikte el yazması olarak çıkarmaya başladıkları *Anadolu* dergisi bunun önemli bir göstergesidir. 12 sayı yayınlanacak dergide; Anadolu destanları, Türk kültürünün İslami ve Orta Asya'ya dair kökenleri, Türklüğün tarihi izahının temellendirilmesi üzerine çalışmalar yer alır ve böylelikle Anadolu'nun kültürel anlamda tarihi önemini ortaya çıkarılması amaç edinilir (2013, s. 714). *Anadolu*'nun yanında *Dergâh* ve *Mihrâb* gibi dergilerde Anadolu kültürü üzerine makaleleri yayınlanan Ülken, *Anadoluculuk* fikri bağlamında “Anadolu ile Batı medeniyetlerinin; Orta Asya, Mezopotamya ve Mısır'dan başlayarak Anadolu vasıtasıyla Yunan ve

Roma'ya geçerek şekillendiğini, bu bağlamda da Türkiye'nin Batılılaşma girişimleriyle zaten içerisinde bulunduğu medeniyet dairesine dahil olmak için mücadele verdiğini ve Türk toplumunun baştan beri bu dünya medeniyetinin içerisinde yer aldığını" dile getirir (2008, s. 14-17). Ancak belirtilmesi gerekir ki Ülken'in Anadoluçuluk akımı üzerindeki düşünsel çizgisi Cumhuriyetin ilanı ile birlikte cumhuriyetçi bir çizgiye, daha sonra Marksizme ve nihayetinde kendi değer ölçülerine yönelecektir. Bu fikri dönüşümlerini anlamlandırma konusunda ise -dönemin Türkiye'si'nin siyasal ve düşünsel iklimi hatırd tutularak- eserlerine bakmak kritik önem arz eder.

Necati Öner'in (1998, s. 89) ifade ettiği gibi; Ülken'in ilk eserlerinde, Emile Durkheim perspektifi görülür. Bu durum şaşırtıcı değildir çünkü dönemin düşünsel ikliminde Durkheim'in spritüalist ekolü ile Le Play'in materyalist ekolünün ağırlığı belirgindir. *Umumi Ruhیات Dersleri* isimli eserinde bu iki görüşü uzlaştırmaya çalışır. Aynı yıllarda toplumbilim düşüncesini geliştirmek için Karl Marx'ın ekonomiye öncelik veren materyalist yorumlarını inceler ve daha sonra sosyalizmin bir çıkar yol sunmadığını ileri sürerek Hegel'in "mutlak idealizm"ini kabullenir, Spinoza'yı felsefi olarak ulaşılabilecek son nokta olarak işaret eder. Ülken'in ilk olarak *Aşk Ahlâkı* isimli eserinde açıkladığı görülen bu düşünceler, ilerleyen yıllarda *Felsefeye Giriş, Bilgi ve Değer, Eğitim Felsefesi, Varlık ve Oluş* gibi çalışmalarında da konu edinilecektir. Yücel Bulut (2012, s. 138), Hilmi Ziya'nın 1930'lu yılların ikinci yarısına kadar olan düşünce serüveninin temel yapısını *Yirminci Asrın Filozofları* (2021, s. v-vi) başlıklı eserinden hareketle şu şekilde analiz eder:

"Ülken, eserin planını da tamamıyla kendi kişisel serüvenini yansıtacak şekilde düzenlemiştir. Orada sırasıyla meyledilen ve tesiri altında kalınan cereyanlar görülecektir. Bu noktada kitabın istikameti metafizikten müsbet ilimlere, idelalizmden materyalizme doğrudur. Zeyl halinde ilave edilen Engels'in 'idealizm ve materyalizm' makalesi bu istikameti göstermeye -kısmen- yardım eder. Ülken, Durkheim'e, yani spiritualist Fransız içtimaiyatına dayanan ilk çalışmalarından, Boutroux'a yönelmesinden, Hegel felsefesine doğru gidişinden, ardından *solipsizm*'e düşme tehlikesini gördüğü için Hegel idealizminden ve eleştirel felsefesinin 'hücumlarına yeniden maruz' kalmamaktan bahisle fenomenolojiye meylettiğini, sonraki yıllarda 'fenomenolojiden ve yeni realizmden şüphey'e düştüğünü ve (...) zıtları barıştırmak isteyen *telifçi* zihniyetin doğurduğu "tenakuzları" izah etmeye çalıştığını ifade ederek o yıllarda bulunduğu düşünsel konumunu belirtmektedir."

Ülken'in 1936 yılına kadarki düşünce serüveni, yukarıda geçen felsefi akımlar bağlamında çalışmalarına yansır. Örneğin 1931 yılında yayımlanan *Aşk Ahlâkı* isimli çalışmasının, basitçe çoklukta birlik felsefesi olarak tanımlanabilecek "monoplüralizm" temelinde yükselen ve Boutroux'nun plüralizmiyle Spinoza'nın natüralizmini kaynaştıran bir niteliğe haiz olduğu görülür (Takış, 2000, s. 92). Ülken'de aşk ahlâkı, bütünsel olarak insanî gelişime dayanan bir ahlâkı temsil eder. İnsanî gelişim de biyolojik, psikolojik ve toplumsal gerçeklerin birbirleriyle etkileşiminden doğan ilerlemeyi içerir. Bu çerçevede ahlâk, bilgi, gerçek ve tabiat arasında bir bütünlük kurgular (2017, s. 11-22). Ancak kısa bir süre sonra bahsi geçen "natüralist ahlâkı" görüşün kendisini çıkmaza sevk ettiğini fark eder ve arzu temeline

dayanan bir epistemoloji kurma isteğiyle fenomenolojiye yönelir. Max Scheler ve Martin Heidegger okumaları diyalektik yönetime bağlı kalarak ortaya koyduğu *İnsanî Vatanseverlik* isimli çalışmasına kaynaklık edecektir. *İnsanî Vatanseverlik*'te Ülken (1998, s. 7-13), idealizm ve realizm arasındaki bunalımı “ideo-realizm” kavramsallaştırmasıyla çözümlenmek ister. Bolay'ın (2015, s. 2181) belirttiği üzere Fichte'nin hümanistlik ve milliyetçilik perspektiflerinin birleşiminden izler taşıyan “insanî vatanseverlik” anlayışında, milliyetçiliğe hümanistlik bir bakış açısı kazandırmayı hedefler.

Aşk Ahlâkı ve *İnsanî Vatanseverlik* isimli eserler, yazarının teorik ve metodolojik arayışından izler taşımakla birlikte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e -kendi ifadesiyle Şark medeniyetinden Garp medeniyetine-geçiş ekseninde ortaya çıkan yönetsel buhranların nasıl çözümlenebileceğine dair önerilerin ileri sürüldüğü çalışmalar olarak da okunabilir. *Aşk Ahlâkı*'nin önsözünde çalışmanın amacı şu satırlarla serimlenir (2017, s. xxviii):

“... birincisi, belki en önemlisi, halkla aydınlar arasında varlığını fark etmemek imkânsız olan büyük açıklık meselesidir. Bir süreden beri kulaklarımızı dolduran bütün halkçılık sözlerine rağmen, bu derin boşluk asla doldurulmuş değildir. Hatta daha da artmıştır. (...) Fakat bütün gayretlere rağmen mesele asla ağırlığını kaybetmedi. İkincisi, halkçılık, halka inmeyi ifade eder. Halbuki, halkı yükseltmek için halka rehber olabilecek vasıflara sahip olmak, onlara ahlâki ve fiili alanda örnek ve misâl olmak lazımdır. Halkı sevmek ve halk tarafından sevimlik, halkı modern ve medeni zihniyete yükseltebilmek için iki sınıf arasında duygusal köklere dayanan bir köprü kurmak lazım gelecektir. İşte *Aşk Ahlâkı*'nin hedef edindiği en mühim gayelerden biri bu bağlantıyı aramak olacaktır.”

Felsefî düzlemde bir arayış içerisinde olduğu açıkça görülen Ülken'in, tarihsel materyalizm etkisinin hissedildiği *Yirminci Asrın Filozofları* isimli eserinde, siyasal olarak Marksizm'e felsefî olarak ise tarihî maddeciliğe meyleden düşüncelerini açıkladığı görülür. Bu çalışmasında, dünyanın felsefî temelde izahı konusunda yegâne yöntemin tarihî materyalizm olduğunu savunur (2021, s. 6). Belirtilmesi gerekir ki 1935-1944 yılları arasını kapsayan dönemde Ülken “izm”ler girdabına yakalanmış gibi görünür. Düşün dünyasını sorguladığı ve üretmekten vazgeçmediği bu süreçte maddeci düşünürler ile görüşleri çalışmalarında önceler. Bu düşün buhranı, 1951 yılında yayımlanan *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* isimli eserinde yeni bir perspektif edinmesiyle sonuçlanacaktır. Tarihsel materyalizm düşüncesinden vazgeçtiği görülen Ülken'in yeni yöntem arayışının ilk işaretlerine rastlanılan çalışması, materyalizme dair geliştirdiği eleştiriler bağlamında dikkat çekicidir (Avcı, 2005, s. 32). Ülken'e göre tarihsel materyalizm, anti-metafizik bir felsefe olarak realiteleri kavramaya yarayan metodoloji sunar. Eserinin büyük bir bölümünü tarihsel materyalizmin *ahlâk* anlayışına ayıran Ülken'e göre, bütün dönemlerden ve sınıflardan bağımsız bir şekilde insanların sahip olduğu değişmeyen evrensel ahlâki unsurlar bulunur. Ahlâki unsurları sınıf kavramsallaştırmasına ve değişen örf/adetlere indirgediği gerekçesiyle materyalist düşüncüyü eleştiren Ülken, toplumu kültür ve medeniyet ayırımına girmeden bütüncül (holist) bir bakış açısıyla analiz eder.

Tarihi Maddeciliğe Reddiye, pek çok yorumcu tarafından ileri sürüldüğü gibi, yazarın düşünsel dönüşümünün bir izdüşümü olarak kabul edilebilir (Sanay, 1986, s. 44; Uygun ve Özer, 1982, s. 170). Bununla birlikte eserde, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan soğuk savaş ortamında anti-Marksizm perspektifine yönelik bir tür “rehber” sunulduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Erol Güngör’ün (2002, s. 6) de altını çizdiği gibi, Hilmi Ziya’nın tarihsel materyalizmi benimsediği ve sonra tarihsel materyalizmden vazgeçtiği dönemlerde; hem tarafında olduğu fikirleri savunurken hem de cephe aldığı fikirleri eleştirirken hiçbir basitliğe düşmemesi ve siyasal tutum sergilememesi dikkat çekici özellikleri arasında sayılabilir.

Kurtuluş Kayalı’ya göre, Hilmi Ziya Ülken’in düşünsel dönüşümü analiz edilirken 1960’lı yıllardaki sosyalist ve dini yayın furcasından, fanatizmi ve bağnazlığı körüklediği iddiasıyla rahatsız olup ümidini “yerli fikir mahsullerine” bağlamasına işaret etmek üzerinde durulması gereken önemli konulardan biridir (2013, s. 70). Zaten 1960’lı yılların tartışma konuları göz önünde bulundurulduğunda dönemin buhranlarına ilişkin bir cevap niteliği taşıyan *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli çalışması ayrı bir önem kazanır. Hatırlanacağı gibi 27 Mayıs darbesinin gölgesinde hem siyasal hem de düşünsel düzlemde gerçekleşen tartışmalar, genel olarak Batı’nın gelişmişlik seviyesine ulaşmanın yöntemlerini konu edinir. Buradan hareketle bir yandan mevcut Türk toplum yapısını tespit etmek adına ampirik araştırmalar yapılırken diğer yandan da toplumsal yapının üzerinde yükseldiği tarihsel koşullar ve modernleşme tecrübesi incelenir. Bu yöntem arayışında, -Ülken’in sorunsallaştırdığı- millî bilinci açığa çıkararak yapısal özelliklerin yaşanan zaman kesitinde de varlığını hissettirdiği düşüncesinin etkili olduğu açıktır.

Son tahlilde ilerleyen satırlarda betimleneceği gibi felsefî düzlemdeki bütün değişimlerin ve dönüşümlerin ötesinde Ülken’in düşün dünyasında sürekliliğini koruyan teorik bir çizgi de mevcuttur. Bu çizginin temelinde ise Türkiye’nin “hümanist bir rönesans gerçekleştirmeye ihtiyaç duyduğuna” ilişkin inanç ve arzu bulunur. Nitekim 73 yıllık ömrüne sığdırdığı telif ve tercüme eserlere genel hatlarıyla bakıldığında bu gayret hemen fark edilmektedir.

“KENDİNİ BULMAK”: HÜMANİZMA/RÖNESANS ARAYIŞINDA HİLMİ ZİYA ÜLKEN

İtalyan siyasetçi Massimo d’Azeglio, 1861 yılında Parlamento’da gerçekleştirdiği bir konuşmasında “İtalya’yı kurduk, şimdi sıra İtalyanları yaratmada” der (Hobsbawm, 1993, s. 63). Osmanlı-Türk modernleşmesine yönelik tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda bu meşhur sözün Anadolu coğrafyasında da karşılık bulduğu ifade edilebilir. Aslında erken Cumhuriyet döneminde millî bilinç ve siyasal kimlik yaratma çabası ekseninde geliştirilen Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi bunun en açık göstergesidir (Özkan ve Çiftçi, 2020, s. 229-230). Bu noktada resmî ideolojinin kimlik siyasetine yön veren arzu, Türklere özgü vasıfları ortaya çıkarıp Türk milletinin dünya milletleri arasında seçkin bir konumu

bulduğunu bilimsel anlamda kanıtlamaktır. Durgun'un (2015, s. 2) belirttiği gibi “Türk Tarih Tezine göre, yüksek kültürü kuran ve bütün dünyaya yayanlar Türklerdi. Aynı şekilde Türk Dil Tezi de Türk milletinin yarattığı kültür eserlerini ve bu eserlere bağlı fikir sistemlerini Asya'dan sonra Avrupa'ya, Amerika'ya bütün dünyaya Türkçe ile götürüldüğü tezini işliyordu.” Ancak kurucu kadronun devlet güdümünde oluşturmaya çalıştığı millî tarih anlatısı ile toplumsal gerçeklik arasındaki mesafe yeni bir arayış halini gündeme getirecektir: Hümanizma.

14. yüzyıl İtalyası'nda bir “kültür akımı” olarak doğduğu ve kısa zamanda Avrupa'nın geneline yayıldığı kabul edilen hümanizm konusunda ortaya konacak ilk belirlenim, klasik Yunan-Latin kültürünün öz değerlerini günün koşullarında var etmeyi amaç edinen bir anlam bütünlüğüne sahip olduğudur. Avrupa'nın sosyo-ekonomik ve siyasal portresini değiştirecek Rönesans-Reform pratiklerinin kaynağında bulunan hümanizm düşüncesi, “filoloji hareketi görünümünde” ortaya çıkar ve klasik metinler ile kültürü temel alan bir “insan anlayışı” inşa etmeyi amaç edinir (Nauert, 2011, s. 2-11). Bu bağlamda “humanismus” ruhunu belirleyen ana unsur ise klasik Yunan-Latin kültürü örneğinden hareketle “insanlık” değerlerinin izlenmesi ve geliştirilmesidir. İnsanî sıfatlar çerçevesinde tanımlanan “humanismus” terimi, Türkçe'de de benzer bir içeriğe sahiptir ve “merkezini insanın oluşturduğu bir dünya görüşü ve düşünce yönelimi”nin karşılığı olarak kullanılır (Zekiyan, 2005, s. 27-35).

Akurgal'ın ifade ettiği üzere Batı'nın Doğu karşısında farkı, özellikle Ege ve Batı Anadolu coğrafyasındaki İyonya kültürünü, Helen özgürlükçülüğünü ve hümanizmini “kesintilere uğrasa dahi sürekli” bir şekilde benimsemiş olmasından kaynaklanır (1998, s. 43-44).⁴ Yunan-Latin dünyasının Osmanlı tarafından keşfi oldukça sınırlı bir çerçeveye sahip olsa da 18. yüzyıl gibi geç bir dönemde gerçekleşir. Bu noktada Ülken, Osmanlıların hem Batı hem de Anadolu coğrafyasındaki eski medeniyetler ile arasına koyduğu mesafeye dikkat çeker ve bu durumu “düşünsel zayıflığın” önemli bir sebebi olarak gösterir (2016, s. 228; 2004, s. 17-19). Yüzyıl dönümünde başlayıp 20. yüzyılın ilk yıllarında da devam ettiği görülen kimlik bunalımı da Ülken'in altını çizdiği düşünsel zayıflığın bir sonucudur. Zaten bu dönemde modernleşme pratikleri bağlamında millî kimliğe yüklenen anlamların Türk Hümanizması/Rönesansı arayışını entelektüel gündemin merkezine yerleştirdiği görülecektir.

Türk düşünce ve siyasî tarihinde hümanizm genel olarak modernleşme pratikleri ekseninde tartışma konusu edilir. Nitekim klasik anlamıyla “insanı yetkinleştirme”yi amaç edinen hümanizma düşüncesine paralel olarak millî kimlik ve siyasal bilinç oluşumuna hizmet edecek şekilde kurgulanan erken Cumhuriyet

⁴ Bu noktada “batıl inançlardan” sıyrılıp “bilimsel düşünceye ve akla” değer atfedilmesi hususunda Martin Bernal, Walter Burkert ve John M. Hobson gibi kaynaklarda ifadesini bulan “Batının Doğulu kökenleri” göz ardı edilmemelidir.

dönemindeki reform çalışmaları entelektüel düzlemde bir hümanizma arayışını da beraberinde getirecektir. Dönem itibarıyla “Batı’yı Batı yapan” insana dayalı değerleri ve demokratik kurumları elde etme yönündeki çabalar kendiliğinden gelişen bir süreci kapsamaz. Tersine tepeden inmeceli bir aşılama yönteminden hareketle pratize edilir (Durgun, 2015, s. 6). Dolayısıyla Doğulu-Batılı kimlik ayrımı bağlamında özgül bir hümanizma arayışına yönelen Türk düşünce ve siyasî dünyasının “gerilimli bir tablo” çizmesi şaşırtıcı değildir (Köker, 1995, s. 74). Bunun entelektüel düzlemde karşılığı ise Akdeniz-Ege-Anadolu merkezli bir kimlik perspektifi sunan Nev-Yunanîlik akımının doğuşu olacaktır. Anadolu’nun Akdenizli kimliğini ilk “keşfeden”, dönemin hümanizma arayışına bir çözüm önerisi olarak sunan ve savunan entelektüel çerçeve ise edebiyat alanında belirginleşecektir.

Yahya Kemal ve Yakup Kadri gibi isimler tarafından kavramsallaştırılan Nev-Yunanîlik akımı ya da başka bir ifadeyle *Akdenizlilik tahayyülü*, bünyesinde barındırdığı hümanist perspektif aracılığıyla “Türk Hümanizması/Rönesansı” düşüncesinin gelişimine teorik zemin sunar. Yahya Kemal (2020, s. 130), hatıralarında, “Latin ve Yunan şiirinin değerini” Jose Maria de Heredia ve Jean Moreas gibi isimlerle öğrendiğini belirtir. Arayışta olduğu “Yeni Türkçe” ya da başka bir ifadeyle “beyaz lisan” da işte bu iki kaynağın etkisinde vücut bulacaktır. Buna rağmen 19. yüzyılın hâkim paradigması filhelenizm Yahya Kemal’de karşılık bulmaz. Tersine Batı’da “Yunan-Latin mucizesi” olarak kavramsallaştırılan kültürel gelişimin aslında bir “Akdeniz mucizesi” olduğunu vurgular ve Batı medeniyetini üstün kılan teorik-pratik gelişim çizgisi üzerinde Akdeniz kıyılarında yaşamış bütün milletlerin payına işaret eder (Demir, 2021, s. 156). Türk milletinin Asyalı ya da Doğulu olarak değil, Akdenizli olarak kabul edilmesi gerektiğini savunurken “İstanbul’u konumlandırışı” bu düşüncelerini iyiden iyiye belirginleştirir (Beriş, 2022, s. 133-135). Yahya Kemal’in *Aziz İstanbul*’u, bir toprağın “vatan” haline gelişini betimlediği bir tarih anlatısıyla başlar. Ona göre kuru bir toprağın vatan olarak kabul görmesi, o coğrafyanın siyasî, tarihî ve kültürel kodları üzerinde yaşayan insanlar arasındaki birlik ve ahenkle ilişkilidir. Bu bağlamda Türkler, İstanbul’u fethederek Anadolu ve Rumeli’de bu birliğin temelini atar; Doğu Roma coğrafyasında “*Türk İstanbulunu* selefinden bambaşka bir hüviyette ve kendini kuran bir milletin milliyetini ifadesi gibi” yeniden inşa eder (1969, s. 5-9).

Yunan ve Latin edebiyatı geleneğini sahiplenerek dönemin kimlik arayışını Akdenizlilik tahayyülüne tahvil eden bir diğer isim Yakup Kadri’dir. Eserlerinde hemen göze çarpan Yunan mitolojisi ile Latin kültüründen beslenme eğilimi, Batı medeniyetinin temelini oluşturan “klasikler”i önceleme ve edebî dili “beyazlaştırma” konularında Yahya Kemal ile “prensip”te uzlaşmasını sağlayacaktır (Karaosmanoğlu, 2003, s. 122). Nitekim Nev-Yunanîlik akımının dikkat çekici örneklerinden biri olarak kabul edilen “Siyah Saçlı Yabancı ile Berrak Gözlü Genç Kızın Sözleri” isimli hikâyesinde, edebî anlamda hedeflenen “beyaz

lisan" ile karşılaşılr. Antik Yunan klasik metinlerinde görülen diyalog yönteminin benimsendiği hikâyede, genç bir kadın ile erkeğin konuşması takip edilir. Yaşları birbirine yakın olan bu ikilinin kendilerine dair anlattıkları yaşam öyküleri arasında 2500 yıllık zamansal farklılık vardır. Bu çerçevede Anadolu'nun eski medeniyetleri arasında "tarihsel süreklilik" ilişkisinin kurulduğu görülen eserde, Doğu-Batı medeniyetlerinin karşılaştırmalı analizi sunulur (akt. Yıldırım, 2013, s. 638).

Yahya Kemal ile Yakup Kadri'nin yukarıda serimlenen klasik Yunan-Latin kaynaklı tarihsel okumaları Anadolu-Akdeniz özelinde yeni bir millî kimlik tasavvuru ortaya çıkarır. Nev-Yunanilik kavramsallaştırmasıyla bilinen bu perspektif, Batı medeniyetini üstün kılan değerlerin çıkış noktasında Anadolu'yu imler. Böylelikle "muasır medeniyetler ile eşit bir konumda" görülen Türkiye'nin millî kimlik arayışına yeni bir yaklaşım sunulmuş olur. Buradan hareketle ulaşılmak istenen sonuç, Batı'da yüzyıllar içinde gelişen değerlerin soyut birer ideal olarak ele alınması gerektiği ve bu değerlere yönelik kökenlerin entelektüel bir çaba ortaya konmadan analiz edilemeyeceğidir. Dolayısıyla takip edilmesi gereken Batılı değerler, zamansal ve mekânsal unsurlardan bağımsız bir şekilde incelenmelidir. Batı ile aynı seviyede olmak için Batı'da başarılı biçimde uygulanan değerleri "kendinde bulan" bir özne haline gelmelidir (Yıldırım, 2013, s. 639). Bu düşünsel çizgiyi bir adım ileri götürecek isim ise Ahmet Hamdi Tanpınar olacaktır. Ve fakat teorik düzlemde Yahya Kemal ile Yakup Kadri'nin mirasçısı konumunda bulunan Tanpınar için "kendini bulmak" geçmişe dönmek değil, geçmişten hareketle geleceği inşa etmek anlamı taşıyacaktır.

Tanpınar (2013, s. 42-48), Türk milletini diğer milletlerden farklı kılan özelliklere işaret etmek için modernleşme pratikleriyle görünür olan "bir medeniyetten ötekine geçmenin getirdiği ikiliğe" parantez açar. Anadolu'da "tarihsel süreklilik" fikrinin kaybolmasına neden olan bu durumu, "Oedipus kompleksi" olarak niteler: Tarihsel zorunluluklar, Batı medeniyetine ilişkin değerleri öncelemeyi gerektirirken "maziye, geleneği öldürmektedir." Anadolu medeniyetinin bu geçiş sürecinde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ileri süren Tanpınar'ın önerisi, Demir'in (2021, s. 170) vurguladığı gibi, "ne maziye sevmek ne de Batı'yı tanıyıp ona hayran olmak" üzerine kurulu olacaktır. Yapılması gereken Doğu'ya ve Batı'ya bizi biz yapan iki farklı kaynak olarak bakmaktır: "Her iki dünya da Türk kimliğinde vardır ancak her ikisi de Türk ruhuna, ötekinden tamamen azade bir varlık sunamamaktadır. O halde bu kaynaşmanın ve karşılaşmanın verimli olması için bir hayat doğurması şarttır." Belirtilmesi gerekir ki Tanpınar'ın tarih ve kültür yorumu, medeniyetlerin oluşum sürecinde millî kimliklerin üstlendiği rolleri açığa çıkarır. Dolayısıyla "kendini bulma" referansı da bir hürmanizma/rönesans arayışı olarak okunabilir.

Görüldüğü üzere Cumhuriyet'in ilk yılları, hürmanist anlayışın entelektüel dünyada karşılık bulmasıyla birlikte Avrupalı ülkelerin tecrübelerine dönük çalışmaların artmasına ve bu tecrübelerden

yararlanma hususundaki arayışlara sahne olur. Bu düşünsel iklim ise “nasıl bir hümanizma olmalı” tartışmalarına zemin hazırlayacaktır (Çakan-Hacıibrahimoğlu, 2012, s. 25). Erken Cumhuriyet döneminde Yahya Kemal-Tanpınar çizgisinin millî kimliğe kazandırdığı yeni açılım, resmî ideolojinin kimlik siyasetiyle de eklemlenerek millî kültür arayışında “yeniden doğuş” düşüncesini belirginleştirir. Nitekim Cumhuriyet Türkiye’si’nin erken yıllarında Yakup Kadri’nin eserlerinde rastlanılan hümanizma tartışmaları Nev-Yunanîlik kavramsallaştırmasıyla bir *Akdenizlilik tahayyülü* ortaya çıkarır ve daha sonra bu düşünsel çizgi reform uygulamaları ekseninde batılılaşma/modernleşme ajandasıyla birleşir. Böylelikle Türk Hümanizmi düşüncesinin temelleri ortaya konulurken Türk Rönesansı olarak isimlendirilen dönemin de kapısı aralanacaktır.

Yahya Kemal ile başlayan çizgiyi bir adım ileri taşıyacak ve Türk millî kimliğine özgü hümanizma düşüncesinden hareketle Türk Rönesansı’na teorik bir perspektif kazandıracak isim ise Hilmi Ziya Ülken olacaktır. Ülken’in “kendini bulma” bağlamında hümanizme ve kültürel uyanışa ilişkin sunduğu analiz *İnsanî Vatanseverlik, Millet ve Tarih Şuuru* ile *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* başlıklı eserlerinde sistematik biçimde işlenir. Bahsi geçen çalışmalarda medeniyeti “sürekli bir yürüyüş” olarak tanımlar ve Doğu-Batı medeniyetleri arasındaki ilişkiyi düzlemi açığa çıkarmaya çalışır: Her bir medeniyet kendinden öncekilerden izler taşımakla birlikte kendinden sonrakilerin hazırlayıcısıdır (2008, s. 16):

“Garp medeniyetini muayyen bir kıta ve bir memlekete bağlamaya imkân yoktur. Eski Mısır ve Mezopotamya’da başlayan açık dünya medeniyeti Fenike ve Anadolu’dan Ege ve Yunan’a, Roma’ya, tekrar Mezopotamya’ya, yani İslâm medeniyeti havzasına, oradan Akdeniz İtalyan sitelerine, Atlas Denizi kıyılarına ve açık denizler vasıtasıyla bütün dünyaya yayılmıştır. Açık medeniyetin yürüyüş istikametinde bazı sapışlar, yoldan çıkışlar, yarıda kalan ve kuruyan dallar olabilir. Bütün bunlar tek medeniyetin umumi gelişmesini görmeye engel olmamalıdır.”

Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü isimli çalışmasında Ülken, yukarıdaki anlatıyı tekrarlarcasına, Akdeniz medeniyetini ortaya çıkaran topluluklar arasındaki etkileşim üzerinde durur. Ona göre Akdeniz’in doğusunda Anadolu ve Levant, batısında ise Latin dünyası birbirini yansıtır şekilde aynı medeniyetin farklı tonlarını bünyelerinde barındırırlar. Sonuç olarak Batı Akdeniz’de Hıristiyanlık ve Doğu Akdeniz’de İslâm “bütün” bir Akdeniz medeniyetinin iki kimliğini oluşturur (2016, s. vii-x). Zaten tarihsel bir analiz yapıldığında “kendiliğinden” geliştiği varsayılan medeniyetlerin birbirlerine bağlı oldukları ve hatta aynı kökenden beslendikleri anlaşılacaktır (2016, s. 2-3). “Tek bir medeniyet vardır: O da, insan toplulukları arasındaki karşılıklı tesirlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesidir.” diyerek Doğu-Batı ayrımını aşmaya çalışan Ülken için (2016, s. 7) “bu bütüncül medeniyet sürekli bir hümanizmadır. Onu parçalamak veya son halkalarını zincirinden koparıp almaya kalkmak mümkün değildir.”

Ülken, Doğu ve Batı medeniyetlerini ayrı uzamlarda değerlendiren kavrayışların ortaya çıkışı konusunda Rönesans'ı bir milat olarak imler. Batı medeniyetinin “uyanışı”na 12. ve 13. yüzyıllarda Antik Yunan ile Roma dünyasının tercüme yoluyla keşfedilmesi kaynaklık eder (2016, s. 215). Rönesans'ın akabinde Batı dünyasını diğer medeniyetlerden farklılaştıran, İnalçık'ın (2005, s. 10) ifadesiyle “ona dünyada üstün bir egemenlik” kazandıran en temel etken Helen geleneğinden devşirilen özgürlük ve hümanizm düşünsel çizgisidir. Ülken'e göre Rönesans ile birlikte Batı medeniyeti, “eski medeniyetleri ortadan kaldırır” ve kendisini “tek dünya medeniyeti” konumuna getirir. Dolayısıyla çözümlenmesi gereken ayırım Doğu ile Batı arasında değil, “açık-tek medeniyet” ile “kapalı-eski medeniyetler” arasındadır. Batı, açık medeniyetin evrensel, rasyonel ve bireyci özelliklerinin taşıyıcısıdır. Tarihsel süreçte medeniyetler aralarında mütemadiyen yer değiştirdiğinden dolayı Batı, Yunan-Roma kültürü ile Hristiyanlık arasındaki sentez aracılığıyla hareket alanı bulur ve Rönesans-Reform gibi paradigmatik gelişmeleri deneyimler (2008, s. 17). Bu gelişmelere temel teşkil eden hümanizmi, “insanîyetçilik” (humanitarisme) kavramsallaştırmasından hareketle “O, kati olarak, ahlaki ve manevi kıymetlerin temeli olmak üzere insanlığı almak demektir.” şeklinde betimleyen Ülken, hümanizm ve Rönesans arasında kurduğu bağıntı ile millî kimliğin içeriğini doldurma konusunda “Türk Rönesansı”nın bir gereklilik olduğunu vurgulayacaktır (2008, s. 5):

“[hümanizm] aslında Rönesans'ın mühim bir vasfını ifade eder. Rönesans, ortaçağın kapalı zihniyetinden silkinerek Yunan-Roma düşüncesi ve edebiyatına dönmek ist[e]yenlerin açtığı çığırdı. Garp medeniyetine giren her millet, bu medeniyetin köklerine nüfuz etmek mecburiyetinde olduğu için kendi milli uyanışı içinde bir hümanizm hamlesi yapacaktır. İşte Türk milletinin Cumhuriyet'in kuruluşundan bu satırların yazıldığı döneme uzanan devirde giriştiği büyük hamlelerden birisi de budur.”

Kültür ile medeniyet arasındaki “tamamlayıcılık ilişkisi”nin altını çizen Ülken'e göre tarihsel süreçte “akılcı insanîyetçiliğin en açık biçimleri” Batı Rönesansı ile doğmaya başlar ancak “bütünsel hümanizm”in evrensel ölçekte karşılık bulması için uzun bir zaman daha beklenmesi gerekecektir. Bu bağlamda dünya medeniyetini oluşturan her ülkede “insanî ruhu” ortaya çıkaracak hümanizma arayışının önemi üzerinde duracak ve “hümanist ideal”e ulaşacak vatanseverliği oluşturmak için de öncelikle üzerinde yaşanılan vatana işaret edecektir (1998, s. 19-21). Ülken'in ifadesiyle (1998, s. 91) “şahsiyet, insan ile tabiatın birliğinde, hümanizma ile vatanın bütünlüğünde belirir.” Demir'in (2021, s. 174) belirttiği üzere, Ülken'in “insanî vatanseveri” de bu birlik ve bütünlüğü vatan ile insanlık arasında kuracak toplumun ideal tipidir. Türk milleti Kurtuluş Savaşı'nda “insanîyet” namına verdiği mücadeleyi kazanarak kurduğu vatan “kültür ile medeniyeti birleştirmeyi” başardığından “bu yeni mefkûreye” yönelir (1998, s. 93-94). Dolayısıyla Ülken'in Türk Hümanizması/Rönesansı arayışını betimlerken kullandığı argümantasyon “gerilimli bir hat üzerine kurulu” olduğunu iddia ettiği modernleşme pratikleri temelinde yükselecektir (2008, s. 24).

Ülken için modernleşme, bir dünya medeniyeti görünümündeki açık medeniyetin parçası olmak anlamına gelir. Doğu ile Batı'yı kavramsallaştırırken antagonistik bir çerçeve kullanmadığı görülen Ülken, Türk modernleşme pratiklerindeki ikiliğe dikkat çeker (2013, s. 18-20). Takış'ın (2000, s. 98) belirttiği gibi modernleşmenin doğurduğu travma hususunda Ülken, dönem itibariyle iki temel yaklaşımdan bahseder. Bunlardan birincisi, modernleşmeyi bütünüyle reddeden radikal kanat iken ikincisi, modernleşmeyi kültür ile medeniyetin uzlaşmasına bağlayan muhafazakâr kanattır ve son tahlilde her iki reaksiyoner görüş de farklı açılımları kapsayan anlam bütünlüğüne sahip olsalar da bir “toplumsal intihar”ın başka aynalara yansıyan yüzleridir.

Ülken'e göre kurucu kadroların Batı'yı “içi boş bir şekil” olarak kabul etmesi, Batılı değerleri dayandıracak bir toplumsal gerçeklik kuramaması ve bu ekseninde gün yüzüne çıkan buhranlar Türk millî kimliğini tek bir arayışa sevk eder: “Kendini bulmak”. Doğu-Batı dramı olarak nitelediği buhran halini ortadan kaldıracak ve millî kimliğin tesisini sağlayacak bu arayış ancak Türk hümanizmasından hareket eden Türk Rönesansı ile bir sonuca ulaşabilecektir. Türk Rönesansı'nı gerçekleştirmek doğuşuna iştirak edilen ve gelişiminde başat rol üstlenilen dünya medeniyetine “yeniden katılmayı” sağlayacaktır. Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında ortaya çıkıp daha sonra Yunan ve Roma gelişimi akabinde Avrupa'ya taşınan dünya medeniyetinde “kendini bulmak” ise millî kimliği karşı karşıya kaldığı ikilikten, “özünü terk etmek” ve “medeniyeti kaçırmak” sanrılarından kurtaracaktır (2008, s. 25-31).

Ülken'in hümanist bir bakış açısıyla millî kimliğe yaklaşımı ve bu bağlamda Türk Rönesansı'na yönelik sunduğu perspektif, *İnsanî Vatanseverlik* isimli çalışmasında serimlediği tezler etrafında şekillenir. “Bin yıllık tarihsel süreçte oluşan Türk milleti, Kurtuluş Savaşı'yla yaşama iradesini iyiden iyiye güçlendirmiş durumdadır. Ancak bu millet varlığı, üzerinde yaşadığı vatanı ‘bütünsel hümanizm’in [dünya medeniyetinin] yaratıcı ögesi olmaktan uzaktır” diyen Ülken, bu buhran halinin ancak ve ancak “insanî vatanseverlik” yaklaşımıyla çözülebileceğini ileri sürer. Bu noktada Aslan'ın da (2020, s. 29) belirttiği gibi “eskiye bugünün değerleri ve fikir dünyası üzerinden bakmak” Ülken için Türk hümanizmini inşa etmek bağlamında önemli bir aşamadır. Türk hümanizması doğrultusunda millî kimliğin tekâmülü ise “millî eğitim” aracılığıyla mümkündür. Elbette bu millî eğitimin en önemli boyutu, hümanizm kültürü olacaktır. Bunun yöntemi ise medeniyeti bir “bütün” olarak evrenselleştiren hümanist geleneği katetmekten geçer. Nitekim her millet “tek medeniyetin” bir köşesinde kendi şahsiyetini, karakterini ve kimliğini bulabilme çabası verir. Dünya medeniyeti olarak “bütünsel hümanizm”in gelişimini bir usta-çırak ilişkisiyle açıklayan Ülken, millî eğitim sistemlerini geliştirmeleri hususunda Yunanların Mısır'dan; Avrupa'nın İslâm'dan; Amerika'nın ise İngiltere'den izler taşıdığını belirtir (2008, s. 183). Bu bağlamda hümanist düşüncenin sürekliliğini sağlayan unsur olarak “tercüme”ye işaret eden Ülken'in (2016, s. vii) “klasikler” meselesini

ele alış biçimi, Yıldırım'a (2013, s. 180) göre, "hümanist anlayışın Türk Rönesansı'nı gerçekleştirmek noktasında yeni bir yaklaşımı beraberinde getirmesi gerekliliğiyle paralellik gösterir."

"Klasikler milli terbiyenin temellerini teşkil ettiği için, milli terbiyenin mühim bir kısmı da asıl kültür yaratmasına öncülük eden bu hümanizma çalışmaları ile elde edilir. Biz tarihimizde geçirdiğimiz eski şuurlaşma tecrübeleriyle şimdi içine girdiğimiz milli medeniyetin şuurlaşmalarını birleştirmek zorunda olduğumuz için aynı durumda bulunan diğer bazı milletlerle beraber iki nevi klasiğe ve iki nevi hümanizme dayanmaktayız. Bunlardan biri, Türk klasikleri; ikincisi, Avrupa klasikleridir. Her ikisi de bize milli kültür yaratılışında rehberlik edecek temeller olmakla beraber, milli kültürün ne maddesini ne şeklini onlardan almıyoruz; yalnızca onların kendi şartları içinde nasıl meydana geldiğini görerek büyük numunelerden faydalanıyoruz."

Her ülkede gerçekleştirilebilir görünen "insanî vatanseverlik" yaklaşımıyla dünya medeniyetine dâhil olunabileceğini düşünen Ülken, milleti "insanî vatanseverlik" toplumuna dönüştürecek Türk Rönesansı'nın gerekliliğini vurgulayarak bunu "kapalı medeniyet"ten çıkışın anahtarı olarak sunar. Belirtilmesi gerekir ki bu çıkış süreci ile dünya medeniyetinin yürüyüşüne "karışmayı" kastetmektedir. Türk Rönesansı, özgün niteliği çerçevesinde ne "Doğu tipi bir içe kapanıklık" ne de "Batıcı kendini terk ediş" şeklini alacaktır. Çünkü millet, dünya medeniyetine "kendi karakteri ve sözüyle" katılacaktır (2008, s. 25). Bu çerçevede Doğu-Batı ayrımına yönelik "yeni bir terkip" öngören Ülken için modernleşme pratiklerinin temel hedefi de Tanpınar'da rastlanıldığı haliyle "kendini bulma" anlamı taşır. Bu bağlamda "Türk Hümanizması"ndan hareket edecek "Türk Rönesansı'nın gerçekleştirilebilmesi için "kendine dönüş" hususunda modern Batı medeniyetinin bir bütünlük içerisinde düşünülmesi gerektiğini salık verir (2008, s. 28-29). Ülken, "derinlikli" bir modernleşme teşebbüsü için Türkiye'nin mevcut toplumsal yapısı ile bu yapının gösterdiği özellikleri kavramanın yanında Türk tarihinin her yönünü tespit etmenin ve modern Batı medeniyetini araştırmanın gerekliliği üzerinde dururken bu aşamaya dair yol haritasını da çizer (2008, s. 43): "Bugünkü ölçümüzü kazandıktan sonra, Yunan-Latin köklerine kadar inerek bugünkü insani kültürü elde ettikten sonra, eski dünyamızı tekrar gözden geçirebiliriz (recapituler); oradan yeni kıymetlerimiz içinde yaşayacak beşeri unsurları çıkarabiliriz."

Hilmi Ziya Ülken'in hümanizme ve kültürel uyanışa ilişkin sunduğu analiz, yukarıdaki satırlarda da görüldüğü gibi, dönemin siyasal-düşünsel ikliminden izler taşıyan bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Konu özelinde Hilmi Ziya'nın ismini farklı kılan husus ise "yangında ilk kurtarılacaklar" dediği bir çantanın içinde yayınlanmayı kırk dört yıl bekleyen *Hâkimiyet* isimli eserinde hümanizma/rönesans düşüncesiyle bir kez daha karşılaşılmıştır: Mertebeler Devleti. Hümanizma/rönesans düşüncesi temelinde yükselen devlet tahayyülü, kendi ifadesiyle bir ütopya niteliği taşımaz. Tersine üzerindeki tartışmaların bitmeyecek gibi görüldüğü dönüşen, değişen ve gelişen "devlet" realitesine yönelik gelecek beklentisidir.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN DEVLET TAHAYYÜLÜ: MERTEBELER DEVLETİ

Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı* (2017, s. 168) isimli eserinde, “kanun olmayan yerde toplum yoktur.” diyerek halklar/toplumlar için devletin gerekliliğini vurgular ve ekler “kanunun gerçekte var olabilmesi için, adaletin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için akıl ile duygunun birleşmesi, bilimden irfana geçilmesi lazımdır.” Aslında bu ifadesi, devlet tahayyülünü hümanist bir perspektifle “ahlâki” normlar doğrultusunda oluşturacağını ipuçlarını vermektedir. Nitekim ilerleyen satırlarda hümanizma/rönesans düşüncesinin siyasal alandaki yansımalarıyla *Hâkimiyet*'te karşılaştığı görülecektir.

Bütünüyle insan merkezli bir ahlâk düşüncesi ile hâkimiyet görüşünün takip edildiği Ülken'in devlet tahayyülü, özgün niteliğiyle dikkat çekicidir. Bulut'un (2012, s. 127) belirttiği gibi hâkimiyet kavramsallaştırmasıyla “toplumsal yapı, toplumsal ilişkiler, toplumun temeli olarak iş organizasyonları ve insan-insan, insan-zümre, zümre-zümre arasındaki ilişkilerin varlığı ve özellikleri” üzerine ortaya konan belirlenimler bu özgünlüğü kanıtlar niteliktedir. Yönetmel anlamda yeni bir paradigma öngörüsünü bünyesinde barındıran bu düşüncenin çıkış noktası ise İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi olacaktır.

Bilindiği üzere İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi dört temel prensibe dayanır: Adalet, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik. Ülken'e göre Fransız Devrimi'nin akabinde evrensel ölçekte kabul gören yönetmel sistemin ana problemi, özgürlük-eşitlik dikotomisidir: “İnsan hakları beyannamesi, [özgürlük] ve eşitlik prensipleri arasındaki dikotomiyle beraber doğmuştur, yani doğuşunda çelişmeyi beraber getirmiştir.” Aslında eşitlik prensibi toplumla, özgürlük prensibi ise bireyle ilgilidir ve fakat yanlış yorumlanırlar. Bunun pratikteki sonucu ise modern demokrasilerin özgürlük-eşitlik ilkelerinden birine yönelmesi ve siyasal alanın atopik (gensel) bozukluğa sürüklenmesi olacaktır. Örneğin mutlak özgürlüğe yönelen Amerikan tipi yönetmel sistem ile mutlak eşitliğe yönelen Sovyet Sosyalist yönetmel sistem bunun en açık göstergesidir. Ülken için bir yanda “kartel ve tröstlerle onlara hâkim olan zümrenin tahakkümü”, diğer yanda “komünist bürokrasi ile memur diktatörlüğü” bulunmaktadır (2018, s. 272). Dolayısıyla yeni bir devlet öngörüsü için bu dikotominin aşılması elzemdir.

İnsanın bireysel ve toplumsal olmak üzere iki yönlü bir varlık olduğunu belirten Ülken, özgürlük-eşitlik dikotomisinin bu ikilik göz önünde bulundurulduğunda aşılabileceğini savunur. Buna göre insanın bireysel değerini yansıtan özgürlük ile toplumsal değerini yansıtan eşitlik boyutları arasında ahlâki bir denge gözetilmelidir (1941, s. 36). Zira herhangi bir boyutun öncelenmesi durumunda insan “kendi doğasından uzaklaşmış makine adam”a dönüşür. Dolayısıyla hâkimiyetin tahakküm doğuran yorumlarına izin veren yönetmel sistemlerin önüne geçilmelidir (1998, s. 83). Bu noktada Ülken'in hâkimiyet ve tahakküm kavramlarına yönelik sunduğu tanımlamalar ayrı bir önem kazanır. Ayrıca hâkimiyet düşüncesini temellendirirken ahlâki bir form kullanması özellikle dikkate değerdir.

Toplumsal yaşamda insanın edimlerine yön veren ahlâk ve din gibi aşkın değerler ile sanat ve fikir gibi içkin değerlerin mevcudiyetine işaret ederek Ülken, *Varlık ve Oluş* isimli eserinde hâkimiyeti “değerlerden her birinin bağımsız kalmak şartıyla bir sistem bütünlüğü meydana getirmeleri (Souveraineté)” şeklinde tanımlar. Yine aynı yerde tahakkümü “değerlerden birinin ötekileri nüfuzu altına almasına baskınlık (dominance) ‘tahakküm’ (domination), bu durumda doğan dar görüşlülüğe ‘taassup’ (fanatisme) denir.” şeklinde betimler (2014, s. 334). *Hâkimiyet* (2018, s. 151) isimli eserinde ise “kültürel-toplumsal hayatın siyasi ifadesi” olarak kavramsallaştırdığı hâkimiyet ile tahakküm arasındaki ilişkisel düzlemi açıklar (2018, s. 212): “Kültür çevrelerinin birbirini tamamlayarak çoklukta birlik halinde bir dünya kültürüne doğru ilerlemesi hâkimiyetin gelişmesi olduğu halde bir kültür çevresinin parçalanmasına varan bir kısım zümrelerin üstünlük kazanması da tahakkümün gelişmesi demektir.” Tanımlamaların gösterdiği üzere, Ülken için hâkimiyet, “çoklukta birlik kurmak” anlamı taşıırken tahakküm, çokluğun birlik görünümü kazanmasına engel teşkil eden “zümresel çıkarlar”ın bir sonucudur.

Ülken’e göre çokluğun en açık haliyle tecessüm ettiği yer vatandır. Zaten devlet perspektifinin ütopyik bir mahiyette değerlendirilmemesi için sınırları çizilmiş bir vatan üzerinde yükselen milletin gerekliliğini vurguladığı görülür (1998, s. 54). Ancak Fransız Devrimi’nin ardından “hâkimiyet milletindir” mottosuyla sunulan yönetsel paradigma, hâkimiyet görüşünün yeni tahakküm biçimleriyle yorumlanmasına izin verir (2018, s. 199-200). Bu noktada toplumsal düzeni tahakküm altında bırakarak çokluğun birlik görünümü kazanmasına engel teşkil eden temel etken özgürlük-eşitlik dengesi ekseninde kurgulanan hâkimiyet formülüdür (2018, s. 272). Son tahlilde dengenin takip edilmediği ortadadır. Daha önce üzerinde durulduğu gibi Ülken için hem ABD hem de SSCB örnekleri özgürlük-eşitlik dengesini takip etmeyen tahakküm biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla ne ABD tipi liberalizmi ne de Sovyet tipi sosyalizmi ideolojik bağlamda izlenmeye değer görecektir (1963, s. 10). Bu bağlamda “hâkimiyet” kavramsallaştırmasını kullandığı devlet tahayyülünde ideolojik açılım olarak hürmanizma düşüncesinden hareket eden “insanî vatanseverlik” yaklaşımını paylaşacaktır.

Hilmi Ziya Ülken’in devlet tahayyülü ahlâki bir toplum formunu bünyesinde barındırır. Siyasal, toplumsal ve bireysel eylemlerde güdülmesi gereken temel kaygı olarak ahlâka gönderme yapan düşünür, bu görüşünü *Hâkimiyet*’te temellendirir (2018, s. 361): “Hâkimiyet tabiata, topluma ve insanın kendi nefesine ait olmak üzere üç safhada gerçekleşir. Birincisi ilim, ikincisi siyaset ve üçüncüsü de ahlâktır.” Belirtilmesi gerekir ki Ülken’in ahlâk perspektifi dinî ya da materyalist ölçütlerden hareket etmemektedir. “Ahlâk, insanlığın kabul ettiği ve başka kesinlik ölçüleriyle ölçülemeyen hareketlerimize ait değerlerin toplamıdır.” tanımının gösterdiği üzere bu perspektifin dayandığı temel, hürmanist bir yorumla insandır (2001, s. 21). Buradan hareketle toplumun en küçük birimi olarak görülen insan, ahlâki mertebeler içerisinde

konumlandırılacak ve böylelikle siyaset ahlâka, ahlâk da ruhun mertebelerine dayandırılacaktır. Ergüç'e göre (2019, s. 133) Ülken'in hümanist kimlik açılımı ile toplumsal düzen tasavvuru birbiriyle ilişkilidir: "Ülken düşüncesindeki kimliğin çekirdeğinde duran ethosun ahlâkî boyutuna bakıldığında ahlâkî mertebeler üzerine inşa edilmiş toplumsal düzen karşımıza çıkmaktadır." Teorik çerçevesine *Aşk Ahlâkı* isimli çalışmada rastlanılan "ahlâkî mertebeler" görüşü, toplumsal yaşamı düzenleyen bir içerikle kurgulanır (1998, s. 66-67):

"İnsanî vatanseverlik toplumu, ahlâkî mertebeler toplumdur. Ahlâkî mertebeler, insanların olgudan ideale, vatanın köklerinden insaniyetin ideal zirvesine doğru ilerleyişin sınıflanması demektir. Bu esasa göre insanlar halk, vatandaş, vatansever ve insanî vatansever mertebelerine ayrılır. Halk *korku ahlâkı*'ndadır. Vatandaş *ümit ahlâkı*'ndadır. Vatansever *gurur ahlâkı*'ndadır. İnsanî vatansever ise *aşk ahlâkı*'ndadır. Öyle ise insanî vatansever toplumunda ideal, aşk ahlâkıdır: Hakikî [özgürlük] yalnız aşk ahlâkında gerçekleşir."

Toplumsal düzen tasavvurunu ahlâkî bakımdan dört mertebeye ayırdığı görülen Ülken'e göre "halk demek şuursuz yığın demek" olduğundan halk mertebesi, neye niçin bağlandığını bilmeyenleri kapsar. Burada tam bir bilinçten bahsedilemeyeceğinden dolayı halkın eylemlerine yön veren ana etken olarak *korku ahlâkı* belirir. Ülken, "yalnız korku ile iyi olanlar"ı ifade eden halk mertebesini insanın "çocukluk" dönemine benzetir. "Vatandaş demek, kanunlara ümitle boyun eğen demek" olduğundan vatandaş mertebesi, daha iyi bir gelecek için adalet arayanları kapsar. Burada salt bir gelecek tutkusu mevcut olduğundan vatandaşların eylemlerine yön veren ana etken olarak *ümit ahlâkı* belirir. Ülken, "zengin veya fakir, âlim veya cahil, eşraf veya avam, fakat halk içinden yükselmiş olanlar"ı ifade eden vatandaş mertebesini insanın "gençlik" dönemine benzetir. "Vatansever, kanunları cüretle ve kahramanlıkla savunan demek" olduğundan vatansever mertebesi, tahakküm altında yaşamak istemediğinden kendi vatanında özgürlüğün bekçisi konumunda bulunanları kapsar. Burada adalet insanın özgürlüğü için arandığından vatanseverin eylemlerine yön veren ana etken olarak *gurur ahlâkı* belirir. Ülken, "alçakça yaşamaya ve zalimler elinde kahredilmeye katlanamadığı için faziletli olanlar"ı ifade eden vatansever mertebesini insanın "delikanlılık" dönemine benzetir. "İnsanî vatansever, kanunları aşk ahlâkıyla, birlik ve bütünlük bilgisiyle koyan ve insanî mertebelere göre adaleti uygulayan demek" olduğundan insanî vatansever mertebesi, halka rağmen ve fakat yalnız halk için eylem geliştirenleri kapsar. Burada kendini feda ederek toplumun bütün sorumluluğunu üstlenen insanî vatanseverin eylemlerine yön veren ana etken olarak *aşk ahlâkı* belirir. Ülken, "bütün korkularını, ümitlerini, çıkarlarını halk için; halka şuur, ilerleme ve özgürlük vermek için terk edenler"i ifade eden insanî vatansever mertebesini insanın "olgunluk" dönemine benzetir (2017, s. 120-125).

Kılıç'ın (2017, s. 71) belirttiği üzere yukarıda özetlenen ahlâkî mertebeler yaklaşımı, insanların ruh ve eylemlerine göre derecelendirildiği bir toplumsal sistem sunar. Bu sistemde mertebeler arasındaki fark,

insanların kendi iç savaşları doğrultusunda anlam kazanır: “Çabaları yetersiz olan insan[lar] belirli bir mertebede kalacaktır. (...) hedef birlik ahlâkına, insanlık sahasına, aşk ahlâkına varmaktır. Bunun haricindeki aşamalar, bir manada yarı yolda kalmak demektir.” Kiriş-Yılmaz'ın (2018, s. 811) aktarımıyla, aşk ahlâkı, “bir hedefte sona ermeyen; tatmin, haz ya da faydaya dayanmayan sadece tutkuyla, [eylemle] ortaya konan bir ülküdür.” Dolayısıyla aşk ahlâkı tek tipleşmeyi, tek tipleştirmeyi ve hatta tahakkümü ortadan kaldıran; bunun yanında hümanist bakış açısıyla hâkimiyeti mümkün kılan bir anlam bütünlüğüne haizdir. Son tahlilde “mertebeler devleti” ahlâki toplum formuna dayanan “hâkimiyet” anlayışının tezahürüdür.

Hilmi Ziya Ülken tarafından yeni hâkimiyet biçimi olarak sunulan mertebeler devleti modelinde her bir yurttaşın hem bir işi hem de bir görevi bulunur. Böylelikle daha önce üzerinde durulan özgürlük-eşitlik dikomotisi aşılacaktır. Öyle ki insanın bireysel özgürlüğü ile toplumsal eşitliği yurttaşlık boyutunda birleşecektir. Devlette yurttaş kendi mertebesi uyarınca sorumluluk üstleneceğinden bireysel olarak özgür; toplumsal olarak da eşit bir konumda bulunacaktır (2017, s. 206). Bu çerçevede Ülken, ahlâki mertebelerden hareketle eylemsel bir kimlik normu geliştirerek kimliğin siyasî boyutu ile iktisadî boyutunu birleştirmektedir. Utku'nun (2018, s. 25) belirttiği gibi gerçekten de Ülken'in düşüncesinde ahlâki mertebeler mesleklerle ilişkilendirilir. Bu anlamda Platoncu bir ideal düzenin yeniden inşa edilmek istendiği ifade edilebilir. Amerikan tipi liberalizm ile Sovyet tipi sosyalizmin sosyo-ekonomik ve siyasal parametrelerde tek tipleşme yarattığını savunan Ülken, bu durumun meslek çoğullukları ya da bir diğer ifadeyle “iş organizasyonları” ile aşılabileceğini ileri sürer. “Hâkimiyet insanın iş organizasyonu kurmasını sağlayan ve yalnız insana vergi olan güçtür.” diyen Ülken için mertebeler devleti modelinin omurgasını iş organizasyonları oluşturur (2018, s. 27-31). Mertebeler devletinde hümanist kültür ile üretim arasında bağıntı kuran Ülken, kültürel çoğunluğun sağlanması ekseninde üretim türlerinin birbirinden hem farklılaşacağını hem de bağımsızlaşacağını düşünmektedir (2018, s. 151):

“Sosyal-kültürel hayatın bütün dallarında (teknik, sanat, fikir vb.) bir üretim hayatı olduğu için hâkimiyet bir üretim sisteminin siyasî ifadesi demektir. Üretimin bütün dalları verimli olduğu yerde hâkimiyet tamdır: Eğer bir üretim sisteminde teknik aletler yapılabiliyor, kendine özgü sanat eserleri meydana getiriliyor, bu üretimleri geliştirecek bilgi dalları kuruluyor ve bütün üretim şekilleri hukuki normlarla teyit ediliyor, üretim şekilleri her türlü dil ifadelerini alabiliyor ise ve bu üretim tarzları arasında ahenk (*accord*) olursa, orada hâkimiyetin tam olduğu söylenebilir.”

Mertebeler devletinde kültürel çoğunluğun sağlanması ve iş organizasyonları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi konularında benimsenen ilke ise laikliktir. Ülken'e göre laiklik sadece din ile devletin ayrılması değil; devlet ile sanatın, sanat ile ahlâkın ve dinin, din ile düşüncenin ve bilimin ayrılması demektir. Gerçek bir laik hâkimiyet biçimi sunan mertebeler devletinde hiçbir toplumsal kurum bir diğerini

baskı altında bulunduramayacak ve böylelikle de kültürel çoğunluk sağlanacaktır (2018, s. 170). Bu kapsamda her toplum tahakküm içermeyen hâkimiyete ulaşacak ve özgünlüğünü koruyabilecektir.

Son tahlilde Ülken (2018, s. 274), yeni hâkimiyet biçimi olarak sunduğu mertebeler devletinin evrensel bir karşılık bulacağına inanmaktadır. Ona göre, “kültür çokluğu ile [hümanizmin] aynı harekette birleştiğine dair alamet çoktur. Yeni hareket, bir *çoklukta birlik*, bir konfederasyonlar birleşmesi olacak. Hiçbir dünya kültürünü ihmal etmeyen bir bütünleşmeyle dünya devleti ve hâkimiyetine doğru gelinecektir.” Görüldüğü üzere ideal evrensellik iddiasını bünyesinde barındıran mertebeler devleti modelinde millet mefhumu göz ardı edilmemektedir. Çünkü Ülken, hümanizmi, emperyalist tahakküm biçimlerinin karşısında konumlandırır. Bu noktada hümanizm, milletlerin hâkimiyetine dayanacak konfederatif dünya devletine doğru ilerleme konusunda önemli bir argüman olarak dikkat çeker. Bundan dolayı “Yarımın devleti dünya devleti olmaya namzet olan milli devletlerde gerçekleşecek bir akademik devlettir.” diyecek ve mertebeler devletinin parolasını da “Dünya fikir ve duygu adamları birleşin!” olarak belirleyecektir (2018, s. 281-282). Dahası Ülken’e göre bu mertebeler devleti bir ütopya niteliği taşımaz. Zira bilimsel araştırmalardan doğacaktır. Nasıl ki hanedan devletlerinin yerini millî devletler almıştır, millî devletler de yerini mertebeler devletine bırakacaktır. Entelektüeller ile gençlerin önderliğinde geleceğin hâkimiyet biçimi hümanizme, laikliğe ve ahlâki mertebelere dayalı olacaktır.

SONUÇ

Mehmet Ali Kılıçbay, *Biz Zaten Avrupalıyız* isimli eserinde, Doğu ve Batı medeniyetlerini analiz ederken Avrupalılık ile Batılılık arasındaki ayrımın göz ardı edilmemesi gerektiğine işaret eder. Kılıçbay’a göre “Batı” bir medeniyet projesidir ve “Doğu’nun tashihi” temelinde gerçekleşir. Dolayısıyla Avrupalı olmak coğrafi bir birime yakınlıkla değil, “Doğu’dan kopuş” düşüncesini takip etmekle anlam kazanır (2005, s. 15-21). Bu tez, erken Cumhuriyet döneminde Anadolu özelinde Türk millî kimliğinin içeriğini belirlemeye odaklanan resmî ideolojinin tarih anlatısını da açıklar niteliğe sahiptir. Dönem itibarıyla kurucu kadronun kimlik siyasetine yön veren arzu, Kılıçbay’ın tezini doğrular şekilde, Doğulu kökenlerin ötekileştirilmesi ve/veya Batılı değerler etrafında yeniden yorumlanmasıdır. Çünkü Türkiye, Doğulu bir imparatorluk değildir artık, Avrupa’da karşılaşıldığı haliyle Batılı bir cumhuriyettir. Bu kapsamda toplumsal ve siyasal parametrelerde gözlemlenen Doğu-Batı çatışması, Türk modernleşmesi ekseninde yeni bir millet, medeniyet, geçmiş ve gelecek reçetesiyle aşılmaya çalışılır. Ancak resmî ideolojinin devlet güdümünde oluşturmaya çalıştığı millî tarih anlatısı ile toplumsal gerçeklik arasındaki mesafe yeni bir düşünsel çizgiyi imleyen hümanizma/rönesans arayışını entelektüel dünyanın gündemine taşıyacaktır.

Erken Cumhuriyet döneminde Doğu-Batı ayrımı bağlamında beliren kimlik bunalımı, “Batı’yı Batı yapan” değerlerin kaynağında bulunan hümanizma arayışını millî tarih anlatısının devamı olarak karşımıza

çıkarmır. “Kendini bulmak” ile eşanlı düşünülen Türk Hümanizması aslında batılılaşma/modernleşme serüveninin bir uğrağıdır. Bu noktada hümanizma arayışı ile Türk modernleşmesi arasında tarihsel bir sürekliliğin ve söylem birliğinin takip edilebilmesi şaşırtıcı görünmez. Türk millî kimliğinin içeriğini belirleme hususunda gözlemlenen arayış hali bünyesinde çeşitli kırılmaları barındırsa da dönemin siyasal-entelektüel figürlerini yöntem bakımından bir araya getiren ortak iki temaya sahiptir. Bunlardan birincisi, hümanist değerlere dayanan eğitim sistemi aracılığıyla Türk kültürünün “yeniden” ihya edilmesidir. İkincisi ise hümanist kültür politikaları aracılığıyla Batı medeniyetinin içerisinde birkaç yüzyılda gelişen değerler sistemine bağlı bir zihin habitusunun oluşturulabileceğine duyulan inançtır. Bu çerçevede klasik dönem Türk kültürü ile Batı kültürünün aslında aynı medeniyet çizgisinde bulunduğunu göstermek ve bu medeniyet çizgisini takip ederek “Türk Rönesansı”nı tetiklemek amaçlanır.

Cumhuriyet Türkiye’sinde “kimlik projesi”nin içeriğine ilişkin düşünce refleksi geliştiren dikkat çekici isimlerden biri de Hilmi Ziya Ülken’dir. Hilmi Ziya imzası taşıyan metinlerde dönemin sosyo-kültürel ve siyasal problemlerini ve bu problemlere karşı geliştirilen çözüm önerilerini görmek mümkündür. Hümanizme ve kültürel uyanışa ilişkin sunduğu analiz, çalışmaya boyunca serimlendiği üzere, dönemin siyasal-düşünsel ikliminden izler taşır. Dahası Ülken’in düşüncelerinde tutarlılık ve süreklilik arz eden bir teorik perspektif bulunur. Türk hümanizmden hareket eden rönesans arayışı, eserlerini bütünlük içerisinde analiz etmeye izin veren bir süreklilik ihtiva eder. Gerçekten de hümanizm/rönesans yorumu dönemin buhranlarının ötesinde bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Geliştirdiği bu bakış açısıyla Türkiye düşünce tarihinde özgül bir konumu bulunduğunu ifade etmek gerekir. Yeni hâkimiyet biçimi olarak sunduğu mertebeler devleti modelinin hümanist bir perspektiften hareketle “ahlâki” normlar doğrultusunda tanımlanması bunun en açık göstergesidir.

Hilmi Ziya Ülken’in hümanizma ve rönesans düşünsel çizgisini ele alış biçimi özellikle erken Cumhuriyet dönemindeki kimlik ve modernleşme/batılılaşma politikalarına yönelik geliştirdiği eleştirel perspektif çerçevesinde anlam kazanır. Ancak geliştirdiği teorik çerçevenin düşünürü ulaştırdığı nokta yeni bir devlet tahayyülüdür: Mertebeler Devleti. Bütünüyle insan merkezli bir ahlâk düşüncesi ile hâkimiyet görüşünün takip edildiği mertebeler devleti modeli, özgün niteliğiyle dikkat çekicidir. Ülken, hâkimiyet kavramsallaştırmasını kullandığı devlet tahayyülünde ideolojik açılım olarak hümanizma düşüncesinden hareket eden “insanî vatanseverlik” yaklaşımını paylaşır. Bu bağlamda mertebeler devleti, hümanist bir ahlâki toplum formunu bünyesinde barındırır şekilde kurgulanır. Ülken’in ahlâk sistemi dinî ya da materyalist ölçütler yerine hümanist bir yorumla “insan”ı kendine temel alır. Buradan hareketle toplumun en küçük birimi olarak görülen insan, ahlâki mertebeler içerisinde konumlandırılır. Buna göre devletin yurttaşları yaşamları boyunca kendi çabalarıyla halk, vatandaşlık, vatanseverlik ve insanî vatanseverlik

mertebelerinden geçerler; korku, ümit, gurur ve aşk ahlâklarını deneyimlerler. Bireysel, toplumsal ve siyasal tahakküm biçimlerinin ortadan kaldırılması hususunda hedef olarak gösterilen ise her bir yurttaşın aşk ahlâkına erişmesidir. Çünkü aşk ahlâkının bilgisine vâkıf olan erdemli yurttaşlardan oluşacak mertebeler devleti tek tipleşmeyi, tek tipleştirmeyi ve hatta tahakkümü ortadan kaldırır; bunun yanında hümanist bakış açısıyla hâkimiyeti mümkün kılan bir anlam bütünlüğüne haizdir.

YAZAR BEYANI

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1998). *Türkiye'nin kültür sorunları ve Anadolu uygarlıklarının dünya tarihindeki önemi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Alver, K. (2001). Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken. *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 133-138.
- Artunkal, G. (1979). Hayatı ve eserleriyle babam Ülken. *Sosyoloji Konferansları*, (17), 1-8.
- Aslan, İ. (2020). Türk hümanizmi görüşü bağlamında erken cumhuriyet döneminde medeniyet anlayışı: İnsan dergisi örneği. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 1-36.
- Avcı, N. (2005). *Düşün anaforunda bir adam Hilmi Ziya Ülken*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Beriş, H. E. (2022). *Türkiye'de ideolojiler ve siyaset: Liberalizm, muhafazakârlık ve kemalizm'in farklı görünümleri*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1969). *Aziz İstanbul*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Beyatlı, Y. K. (2020). *Çocukluğum gençliğim siyasi ve edebî hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Bolay, S. H. (2015). Hilmi Ziya Ülken. S. H. Bolay (Ed.). *Tanzimat'tan günümüze Türk düşünürler* (Cilt: 4A). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bulut, Y. (2002). Türk batılılaşması bağlamında Hilmi Ziya Ülken. *Türk Yurdu Dergisi*, 22(174), 12-20.
- Bulut, Y. (2012). Aşk ahlakı'ndan Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi'ne: Türk sosyolojisi'nde Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Konferansları*, 0(46), 119-151.
- Çakan-Hacıbrahimoğlu, I. (2012). *Cumhuriyet ve hümanizma algısı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demir, E. A. (2021). *Anayurdu tayin etmek: Doğu ile Batı arasında Akdenizli Anadolu'nun keşfi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Durgun, Ş. (2015). Türkmerkezli yaklaşımdan Avrupa merkezli yaklaşıma geçişte hümanizma. *Akademik Hassasiyetler*, 2(4), 1-25.
- Ergüç, V. (2019). *Türkiye'de modern kimliğin inşasına bir eleştiri: Hilmi Ziya Ülken örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertürk, R. (2002). Türk sosyoloji çalışmaları ve Hilmi Ziya Ülken. *Türk Yurdu Dergisi*, 22(174), 27-33.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Pres.
- Güngör, E. (2002). Hilmi Ziya Ülken için. *Türk Yurdu Dergisi*, 22(174), 5-7.
- Hobsbawm, E. J. (1993). *Milletler ve milliyetçilik*. (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı.
- İnalcık, H. (2005). Hellenizm, megali idea ve Türkiye. *Doğu Batı* (31), 9-26.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2003). *Gençlik ve edebiyat hatıraları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kayalı, K. (2013). Hilmi Ziya Ülken. A. Çiğdem (Ed.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce/Cilt 5: Muhafazakârlık içinde* (s. 70-84). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaynarca, A. (2002). *Türkiye'de cumhuriyet döneminde felsefe: Düşünceler-etkinlikler-filozoflar-söyleşiler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kılıç, E. (2017). *Hilmi Ziya Ülken düşüncesinde din-ahlâk ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıçbay, M. A. (2005). *Biz zaten Avrupalıyız*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kiriş-Yılmaz, N. (2018). Hilmi Ziya Ülken'in ahlak görüşü: Aşk ahlakı. *Turkish Studies*, 13(26), 811-827.
- Köker, L. (1995). Kimlik, meşruluk ve demokrasi: Türkiye'de yeni-muhafazakar kültür politikasının eleştirisi. E. Özbudun, E. Kalaycıoğlu ve L. Köker (Editörler), *Türkiye'de demokratik siyasal kültür içinde* (s. 71-89). İstanbul: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nauert, C. (2011). *Avrupa'da hümanizma ve rönesans kültürü*. (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öner, N. (1998). Cumhuriyet dönemimizin bir filozofu Hilmi Ziya Ülken. *Felsefe Dünyası*, 28(1), 41-56.
- Özkan, M., & S. Çiftçi. (2020). V. Yasama Dönemi (1935-1939) Dünya Savaşı'nın Eşiğinde Tek Parti İktidarının Kurumsallaşması: Parti-Devlet Özdeşliği. Y. Tekin (Ed.), *Yüzyüncü yılında TBMM: Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri içinde* (s.211-238). Ankara: TBMM Yayınları.
- Sanay, E. (1986). *Hilmi Ziya Ülken: Psikolojisi, sosyolojisi, felsefesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Takiş, T. (2000). Değerler levhasının tersine çevirilişi: Hilmi Ziya Ülken. *Doğu Batı, Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler Özel Sayısı*, 87-109.

- Tanpınar, A. H. (2013). *Yaşadığım gibi* (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Utku, A. (2018). Sunuş: Hilmi Ziya Ülken'in hâkimiyet'i yayınlanırken. A. Utku (Ed.) *Hâkimiyet* içinde. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Uygun, H., & İ. Özer. (1982). Hilmi Ziya Ülken. E. Kongar (Ed.), *Türk Toplum Bilimcileri I. Cilt* içinde (s. 145-204). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (1941). Sosyolojinin mevzuu ve usulü. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2(1), 3-142.
- Ülken, H. Z. (1963). *Siyasi partiler ve sosyalizm*. İstanbul: Anıl Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (1998). *İnsanî vatanseverlik*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Ahlâk* (2. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2004). *Türk tefekkürü tarihi*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2008). *Millet ve tarih şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2014). *Varlık ve oluş* (2. Baskı) Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2016). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü* (2. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2017). *Aşk ahlâkı* (10. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2018). *Hâkimiyet*. (Ed. A. Utku). Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2021). *Yirminci asrın filozofları*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Vergili A. (2006). *Hilmi Ziya Ülken kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yıldırım, E. (2013). Türk rönesansı ve hümanizma: Milli kimliğin içeriğine Ahmet Hamdi Tanpınar ve Hilmi Ziya Ülken'in katkıları. *Asia Minor Studies-International Journal of Social Sciences*, 1(2), 162-184.
- Zekiyan, B. (2005). *Hümanizm (İnsancılık): Düşünsel işlem ve tarihsel kökenler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.